

ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ: ДОСЯГНЕННЯ І ПРОРАХУНКИ

Юрій ФІГУРНИЙ,
канд. іст. наук,
наук. співроб. НДІУ

Іван Мазепа навки залишився в історії не тільки України і Росії, але і в світовій – постаттю непересічною, видатною і суперечливою. Шляхтич за походження він отримав гарну освіту, спочатку в Києво-Могилянській колегії, а потім в Єзуїтській колегії у Варшаві. Після набуття освіти став королівським камергером. Служба при дворі польського короля Яна-Казимира стала доброю школою для молодого, але вже амбіційного шляхтича. За протекцією короля він побував у Франції, Німеччині та Італії, де студював артилерійську справу, розширив своє світобачення, в тому числі опанувавши декілька європейських мов. У 1663 він покинув королівську службу і довгий час перебував в родинному маєтку на Білоцерківщині. З 1669 р. почав служити у гетьмана Петра Дорошенка, а після невдалої дипломатичної місії до татар, коли в 1674 р. його захопили запорожці і видали гетьману Лівобережної України Іванові Самойловичу, він переходить до нього службу. 25 липня 1687 р. на козацькій раді Івана Мазепу було обрано гетьманом. Учений Орест Субтельний вважає що саме Мазепа відіграв у змові проти Самойловича основну роль.¹

Через 2 роки після падіння свого протектора-захисника князя Голіцина він успішно завойовує симпатії молодого царя Петра I і стає його другом і довіреною особою аж до 1708 р., коли вступає у військовий союз зі шведським королем Карлом XII. Полтавська битва 1709 р. стала трагедією як для його союзерена Карла XII так і для нього особисто.²

Утеча, поневірвання на чужині стала тією краплею яка переповнила келих страждань старого гетьмана і він віддав Богові свою Душу... Душу героя? Душу зрадника? Душу людини! Такий довгий життєвий шлях Іван Мазепа, який вміщується на білому аркуші паперу, а за ним стоять долі сотень тисяч українців, загиблих і скалічених козаків – ветеранів Північної війни, кров вирізнаних жителів Батурина, розчарування і надії союзників і ворогів.

Державотворча діяльність Івана Мазепи надзвичайно суперечлива, дбаючи про інтереси козацької старшини і свої власні, він неухильно втягував Гетьманщину в повну, абсолютну політичну, економічну і військову залежність від Москви. Івана Мазепу та його старшинське оточення повністю влаштовувала куца автономія козацької Гетьманщини, головне для них, на думку автора, збереження і розширення власних прибутків, маєтків, посад... Але з початком Північної війни (1700-1721) ситуація докорінно змінюється, великі людські втрати, фінансові випрати змусили Петра I мобілізувати всі ресурси для перемоги над Швецією, а для цього треба було вижати все що можливо з центру і околиць імперії (гроші, військово-економічний ресурс) втому числі і Гетьманщини. Вбиваючи при цьому одним пострілом двох зайців: повністю інтегруючи Україну в Московщину, і, ліквідуючи при цьому її обмежену автономію і незалежницькі поривання. Учений Олександр Оглоблин вважає, що у Москві виникли думки взагалі скасувати козацькі порядки і навіть відати Україну князеві Меншикову, або англійському герцогу Марльборо.³

Дослідниця Наталія Полонська-Василенко писала: «Україна опинилася між двох вогнів, і хто б із противників не переміг – український народ втрачав свою державу. У разі перемоги Петра й Августа II – безперечно, Україну поділили б між Польщею і Московією. У разі перемоги Карла XII і Станіслава Лещинського – вся Україна, як союзник Москви, опинилася б під владою Польщі. В обох випадках годі було сподіватися, що вона збереже навіть автономію. Ситуація була трагічна і виходу з неї, здавалося, не було, якщо Україна залишатиметься в передніх відносинах з Московією. Єдиним шляхом спасіння було визволення з-під московської влади, і при тому зазделегідь, до закінчення війни й укладання мирного договору».⁴

Іван Мазепа був поставлений перед вибором: чи залишатися вірним московському царю Петру I, і, враховуючи свій вплив на нього, і навіть в цій несприятливій ситуації отримати якісь надбання; чи шукати іншого покровителя – союзерена, гетьман пішов цим шляхом і обрав собі нового сеньора – шведського короля Карла XII; чи піти найважчим шляхом – відмінити «Коломацькі статті» 1687 р. і проголосити повну незалежність Гетьманщини, розпочати також збройну боротьбу з Петром I з поляками, при ймовірному нейтралітеті шведів, турків і татар, або, можливо, піти з ними на якісь військові угоди не визначаючи при цьому їхньої зверхності. Саме цікаве те, що на цей т. зв. шлях незалежності, а я би його назвав – «шляхом воїна», український гетьман мав повне право. Так, учений Орест Субтельний стверджує, що коли польський союзник Карла XII Станіслав Лещинський став погрожувати нападом на Україну, то Мазепа звернувся за допомогою до Петра I, на що цар, який чекав наступу шведів, відповів: «Я не можу дати навіть десяти чоловік; боронися, як знаєш.» Це стало для українського можновладця карт-бланшем, тому що московський володар порушив зобов'язування обороняти Україну від польських загарбників, що являло собою підґрунтя угоди 1654 р., і український гетьман перестав вважати себе зобов'язаним зберігати вірність цареві і перейшов на бік шведів.⁵

На жаль, його вибір і його ставка виявилися битими. Хоча, автор впевнений, що хитрий, мудрий, цинічний політик Мазепа ставив на «джокера», а ця карта раптово виявилася простою «шісткою»... Але про це ми поговоримо далі, а поки констатуємо той факт, що Україну і її правлячу еліту переслідують якісь злий рок, чи фатум, чи по-нашому Доля-Недоля! Не вірять вона сердешна і її мудре керівництво у свої власні сили, завжди подавай їм «братсько-інтернаціоналістську поміч» від татар, турків, росіян, поляків, шведів, німців, американців, європейців, а в майбутньому від якихось інопланетян. Тьху, чорт би їх забрав усіх. Ми, українці любимо бити себе в груди і переконувати сусідів що ми самодостатні, але комплекс меншовагтності сидить у нас у мозку, в тілі, в генах, в душах, руйнуючи нашу волю, свідомість, перетворюючи нас на рабів, бидло, вибачте, на будівельний матеріал для більш «просунутих», більш рішучих і відважних націй, які створюють власні держави та імперії. А згадаймо, коли в судинах наших князів текла норманська кров, то будували і руйнували імперії ми – українці! А так Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Петро Дорошенко, Іван Мазепа, Михайло Грушевський, Павло Скоропадський, Симон Петлюра та й сучасні можновладці шукали і шукають в когось допомоги, підтримки. Без цього, безсумнівно, в

жорстокій політичній боротьбі не обійтися, але... Але, коли звикаєш до підпорок-милиць, важко розраховувати що ти здолаєш шлях воїна, шлях державотворення. Але повернемося в реальний світ історичних подій, залишивши філософствування на останок. Мазепа, безсумнівно, є національним державотворцем, справним чи недолугим то є інше питання. Він дбав про Гетьманщину, розбудовував її економічний, політичний, військових і культурний потенціал. На щось звертав більше уваги, на щось менше – таке нелегке життя можновладця в Україні. Найбільше сил і коштів гетьман вклав у розвиток національної культурної і духовної сфери. Так, Орест Субтельний пише: «Людина досвідчена й витончена, Мазепа скеровує значну частину своїх особистих прибутків на розвиток релігії та культурних установ. Ревний покровитель православ'я, він будує по всій Гетьманщині цілу низку чудових церков, споруджених у пишному стилі, що його часом називають мазепинським, або козацьким барокко. За Мазепинного гетьманування Києво-Могилянська академія змогла завдяки його підтримці спорудити нові корпуси і збільшити до 2 тисяч кількість студентів. Крім того, він заснував багато інших шкіл і друкарень, щоб «українська молодь могла в повну міру своїх можливостей користуватися благами освіти».⁶

Треба наголосити, що в індоєвропейській мілітарній культурі в усі часи та епохи щедрість вважалася головною ознакою істинного воїна-лицаря і безперечно, Іван Мазепа ним був. Якщо, діяльність Мазепи в культурній сфері була вагомим і позитивним, то в економічно-соціальної вона була неоднозначною. Наталя Полонська-Василенко вважає, що Мазепа прагнув збудувати в Україні станову державу, створити зі старшини привілейований стан, щоб опиратися на них, а не на широкі маси народу.⁷

Автор вважає, що це була його фатальна помилка. Проведемо паралелі з українською визвольною революцією середини XVII ст. Під час неї Богдан Хмельницький опирався майже на все українське суспільство (духовенство, старшину, козаків, міщан, селян), хоча йому протидіяли деякі радикально-налаштовані сили, і при цьому він мав стійку харизму національного лідера. А що Мазепа? Він ніколи не був харизматичною особою. Опора гетьмана лише на дуже вузький прошарок суспільства – старшину, яка у вирішальний момент його в своїй більшості зрадила (бо їй було що втрачати), тоді як рядове козацтво, міщанство, селянство спочатку зберігало нейтралітет, а потім змушене було перейти на бік промосковського гетьмана Івана Скоропадського і росіян. Лише запорожці які завжди були в опозиції до Мазепи підтримали його. 8 тисяч запорожців на чолі з кошовим Костем Гордієнком могли стати вагомим силою у війні з москалями, але на жаль, не стали, з незалежних від них причин.⁸

Надзвичайно важлива галузь національного державотворення – це військово-будівництво. До позитивів у цій сфері треба віднести творення і підтримку Іваном Мазепою професійного найманого війська – компанійських і сердюцьких полків, але це була лише невелика кількість українського війська, його опора і гвардія. А переважно більшість складала старі неререформовані козацькі реєстрові полки, що відзначалися низькою боєздатністю. Це яскраво проявилось в роки Північної війни, під час мілітарних кампаній в Лівонії, Литві і Центральній Польщі. Орест Субтельний пише: «У цих походах стало до болю очевидним те, що козаки не змогли рівнятися з регулярними європейськими арміями. Рік у рік їхні загони поверталися з півночі, зазнавши втрат, що сягали 50, 60 і навіть 70% складу. Коли, намагаючись узгодити дії своїх військ, Петро I поставив на чолі козацьких полків російських і німецьких командирів, моральних дух козаків занепадав. Чужоземні офіцери ставилися з презирством до козацького війська, яке вважали гіршим і часто використовували як гарматне м'ясо».⁹

Порівняємо в цій ситуації дії двох лідерів, російського і українського. Після перших нищівних поразок від шведів Петро I не панікує, розганяє старі стрілецькі війська, а свою армію розбудовує беручи за зразок полки «нового строю» які успішно себе проявили в перших битвах. А що Мазепа, а нічого, а чому, а хто зна. Він реформує козацькі реєстрові полки? – ні; він використовує уроки поразок? – ні. Даремно. Іван Мазепа до Карла XII привів близько 4 тис. козаків, тоді як об'їзжав королеві спочатку 30 тис.¹⁰

Ймовірно, Карл XII не був високої думки про бойові якості козаків-союзників, та ще їх мала кількість, в майбутньому все це спричинило до того, що українській фактор в шведсько-російській війні був малопомітний, а то і зовсім відсутній. Але, головне, на думку автора, було те, що Мазепа програв ідеологічну боротьбу напередодні і під час шведсько-російської війни. Про таємні зносини з шведами знали найбільш довірені особи гетьмана, тоді як українському загалу втокмачували голову, що росіяни – друзі і захисники, а шведи – вороги і нехристі. В очах українських козаків, міщан, селян Мазепа був вірним слугою Петра I, а коли гетьман повідомив через свої універсали про шведсько-український військово-політичний союз, то в це мало хто повірив, і навіть не хотіли в це вірити, тому як у свідомості і підсвідомості українського суспільства вкоренилася проросійська політика Мазепи. Дуже гарно про це написав історик Михайло Грушевський, а саме, що Мазепа міг і мусив підняти повстання проти Москви, але він перемудрив у тому, бо не підготував ґрунту, для повстання, наперед знищив для нього всякі надії.¹¹

Кажучи по простому: перехитрив сам себе. Другий важливий аспект, гетьман образно кажучи, хотів воювати з москалями не виймаючи, шаблі, ймовірно, лише з-за допомогою союзників – шведів. Автор вважає, що справжній свідомий державний діяч насамперед повинен розраховувати на себе і свій власний економічно-військової потенціал, і лише потім на допомогу союзників. Ми знаємо, що Мазепа не сидів склавши руки, він накопичував для шведського війська продовольство, фураж, військову зброю і спорядження. Але чи був у нього військовий стратегічно-тактичних план дій супроти військ Петра I? Мабуть ні, тому що дії гетьмана відрізнялися хаотичністю, млявістю, нерішучістю, безініціативністю, певною відсутністю активних наступальних дій.

Головні складові успіху мали базуватися на таких факторах: 1) оточити і обеззброїти, чи знищити всі московські залоги і військові підрозділи з росіяни на теренах Гетьманщини; 2) нанести серію випереджувальних ударів по російським військам розташованих на прикордонні; 3) не чекаючи на контр наступ москалів, почати активні військові дії на їх території; 4) отримавши перші перемоги розгорнути потужно пропагандистську ідеологічну кампанію проти московського панування, обґрунтувати війну за незалежність і провести низку соціально-економічних реформ, щоб отримати підтримку серед широкого українського загалу. Мазепа мав величезну і вирішальну перевагу перед своїм опонентом Петром I – раптовість, несподіваність, але не використав її. Чому?

Запитання досить риторичне. Таку військово-політичну бездарність можна пробачити початківцю, але не мудрому старцеві – гетьману Івану Мазепі. Мабуть одна справа – займатися палацовими і дипломатичними інтригами, а інша – успішно розбудувати українську державність. А тепер порівняймо, як діяв в цій ситуації молодий російський цар Петро I. Він все робить з блискучою швидкістю. Наталя Полонська-Василенко пише: «Вже 27 жовтня він видав перший маніфест до українського народу, якому сповідав, що Мазепа «безвєстно пропав». Він наказав негайно з'явитися старшині, полковникам і «прочим» на нараду, і якщо виявиться «невірність» Мазепи, обрати нового гетьмана. 28 жовтня Петро I видав другий маніфест, в

якому повідомляв про зраду Мазепи, про його мету передати «Малоросійську землю» знов під польське володіння, а церкви віддати уніятам. Себе виставляв цар як захисника українського народу і, з демагогічною метою скасував деякі податки які Мазепа наклав нібито на свою користь».¹²

Далі слідували захоплення і знищення гетьманської столиці Батурина (де були накопичені Мазепою великі запаси військового спорядження і продовольства), при цьому Меншиков вирізав усіх його жителів, близько 6 тис. чоловік, жінок і дітей. 11 листопада 1708 р. було обрано нового проросійського гетьмана Івана Скоропадського, а в травні 1709 р. знищено Запорізьку Січ тощо.¹³

Як наслідок цих дій, тактична і стратегічна військово-політична ситуація була повністю під контролем Петра I, а результат – культура для майбутньої російської імперії Полтавська перемога, а для української старшини на чолі з Мазепою – поразка, втеча та еміграція. На завершення наведемо дуже влучні слова історика Олександра Оглоблина: «Всі засоби терору, психологічної і фізичної пропаганди, обіцянки, погрози, цивільні церемонії й церковні обряди, зневагу і знущання, кари і найжорстокіші тортури і страти, меч і вогонь – все кинула Москва в 1708 р. проти гетьмана Мазепи та його однодумців, а разом і проти всіх прагнень українського народу до волі й незалежності».¹⁴ Краще не скажеш, а нам, нащадкам, інформація для роздумів.

Отже, характеризуючи діяльність гетьмана Івана Мазепи в контексті українського державотворення треба наголосити, що вона мала досягнення і прорахунки. До позитивів треба віднести: 1) найголовніше, спробу визволитися від московського ярма; 2) велика культурницько-просвітницька діяльність Мазепи; 3) українське державницьке питання набуло великого розголосу в Європі, дякуючи гетьману і його спадкоємцеві Пилипу Орлику; 4) мазепинський суперечливий дух – нуртував і збуджував прагнення українців до волі і незалежності. Щодо негативів, то це насамперед: 1) невдала соці-

ально-економічна політика Мазепи і його опора лише на вузький прошарок українського суспільства – старшину і заможне духовенство, повне нехтування інтересів козацтва, міщанства і селянства; 2) ігнорування нових віянь у сучасному військовому європейському мистецтві; 3) погана підготовка і відсутність антимосковського повстання; 4) великі сподівання на союзників шведів і невіра у свої власні сили (військово-державницькі)

Минуло майже 300 років, і вкотре український народ та його еліта намагається побудувати власну національну державу. І от зараз ми стоїмо на цьому шляху державотворення, але робимо крок вперед і два кроки назад, майже за класиком марксизму-ленінізму Володимиром Ульяновим-Ленініним. Хоча все в наших руках. І насамперед наші Доля, Воля і Державність. По великому, гамбургському рахунку, щоб здобути краще життя, треба лише врахувати надбання і помилки попередників, не робити вічних українських помилок (нерішучість, невпевненість, зрадливість, зневіра у власні сили).

ЛІТЕРАТУРА

1. Субтельний О. Мазепинці. – К., 1994, С.17-19.
2. Якимович Б. Збройні сили України. – Львів, 1996. – С. 48.
3. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк. 1960. –С. 261.
4. Полонська-Василенко Н. Історія України в т.2. – К., 1995. – С. 63.
5. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1992. – С.150.
6. Там само. – С.147-148.
7. Полонська-Василенко Н. Цит. праця. – С. 59.
8. Там само. – С. 72.
9. Субтельний О. Цит. праця. – С.150.
10. Субтельний О. Мазепинці. – С. 34-35.
11. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1921. – С. 379.
12. Полонська-Василенко Н. Цит. праця. – С. 69.
13. Субтельний О. Україна: історія. – С.150-151.
14. Оглоблин О. Цит. праця. – С. 328-333.